

sulla produzione-pubblicazione-circolazione dei libri, sulla struttura e sugli obiettivi delle biblioteche, sulla comunicazione in Grecia e a Roma, sugli aspetti culturali della lettura e sulla scrittura. Punto di riferimento per la bibliografia è costituito da quella proposta da W.V. Harris nel suo saggio del 1989, anche se, come precisa la studiosa, l'obiettivo della nuova, in linea con lo spirito dell'intera opera, è differente: «not so much to define the levels of literacy in ancient populations but rather to ponder the cultural and social significances of literacy and literate behaviour». Chiude l'opera il complesso contributo di D. Olson, *Why Literacy Matters, Then and Now*: l'autore, sottolineando l'importanza della riflessione sul ruolo di scrittura e lettura nell'antichità così come nell'attualità, punta l'attenzione sulla relazione fra linguaggio verbale e scrittura, considerando il significato di una particolare forma espressiva ricorrente tanto negli autori antichi quanto in quelli moderni, la citazione, una sorta di 'ponte' tra scrittura e oralità; l'indagine sull'arte di scrivere permette di fare considerazioni sul linguaggio e sull'atteggiamento del lettore nei confronti di un testo, rivelandosi oltretutto fondamentale «in the development of modern thought and the growth of literate tradition».

A lettura ultimata, si ha l'impressione di aver concluso un'opera complessa, in

cui ogni contributo risulta indipendente e allo stesso tempo legato agli altri: ciascuno gioca un preciso ruolo nelle singole sezioni e all'interno della raccolta, condividendo con gli altri l'intento di focalizzare l'attenzione sui differenti aspetti di un fenomeno, quello dell'alfabetizzazione, estremamente articolato e difficilmente quantificabile. Un'opera tanto complessa quanto il tema trattato, dunque, ben strutturata e caratterizzata, come è evidente in ciascun contributo, da una particolare attenzione per l'unico, possibile mezzo per conoscere il mondo antico: le fonti letterarie, epigrafiche e archeologiche, il cui studio costituisce una base sicura per qualsiasi riflessione sull'antichità. Una riflessione qui condotta con uno spirito nuovo, che sembra trovare eco nelle parole di M. Proust: «L'unico vero viaggio verso la scoperta non consiste nella ricerca di nuovi paesaggi ma nell'aver nuovi occhi». Un'osservazione, questa, sicuramente buona e valida per qualsiasi esperienza che sia caratterizzata, come il viaggio, da tre elementi: un punto di partenza, uno di arrivo e uno spazio intermedio da scoprire o riscoprire. Anche la ricerca scientifica è un viaggio, un itinerario compiuto in una terra inesplorata o già conosciuta e percorsa da strade già praticate.

Sara Redaelli

Anne KOLB (ed.), *Augustae. Machtbewusste Frauen am römischen Kaiserhof? Herrschaftsstrukturen und Herrschaftspraxis II. Akten der Tagung in Zürich 18.-20.9.2008*, Berlin, Akademie Verlag, 2010, 394 pp., ISBN: 978-3-05-004898-7

El conjunt de treballs que recull aquest volum és el resultat de les jornades dedicades a l'important tema del paper de les emperadrius i llur relació amb el poder en el quadre de l'imperi romà. El tema és precisat en una clara introducció per part d'A. Kolb, organitzadora de l'encontre i editora de les actes, un treball

que recull una abundant bibliografia i que pretén en certa manera resumir l'estat dels coneixements en el moment d'iniciar el tractament del tema mitjançant les contribucions del nombrosos participant al col·loqui; convé notar la utilitat de l'elenc que segueix aquesta introducció, que recull les fonts fonamental

per al coneixement i l'estudi d'aquests personatges femenins entre Lívia i Teodora, és a dir entre el 14 i el 548 d.C., amb un total de 60 ítems.

El llibre s'organitza en seccions temàtiques que incideixen sobre els aspectes referents a les premisses i els antecedents històrics, la primera; sobre les dades que ens han arribat sobre la influència i el poder de les emperadrius i de les dones de la casa imperial, la segona; i finalment un tercer apartat que se centra en els aspectes essencialment polítics d'aquest poder. Ja des d'aquest moment volem indicar que l'aparat bibliogràfic del volum, pp. 313-367, constitueix un recull gairebé exhaustiu i al dia dels estudis sobre aquest tema.

En la primera part es tracta de l'important tema de les dones de la dinastia ptolemaica d'Egipte —n'és l'autor P. van Minnen— segons les fonts epigràfiques i papirologiques, que constitueixen en certa manera un excel·lent precedent dels desenvolupaments romans posteriors. Segueix un estudi de la percepció a Roma de les reines hel·lenístiques —podem recordar ací el cas destacat de Cleòpatra— i la influència que pogueren tenir en la configuració posterior de les *Augustae*. Aquest treball dut a terme per A.-C. Harders es complementa amb el de L. Burckhardt, que tracta dels *exempla* republicans per a les *Augustae* i destaca com els paràmetres d'actuació de les dones segueixen essent els mateixos. En el segon apartat d'aquest recull de contribucions destaquen els aspectes econòmics objecte d'anàlisi de F. Chausson en col·laboració amb A. Buonopane i de M.G. Granino Cecere, que constitueixen punts essencials del llibre.

La representació numismàtica de les *Augustae* és objecte d'anàlisi per part d'A.L. Morelli com també el patronatge de les dones de la casa imperial, que van més enllà dels precedents tardorepublicans d'acord amb les mencions de *beneficia* que se'n deriven. El paper de les dones de la casa imperial en

el dol per la mort dels prínceps és objecte d'un acurat estudi de G. Cresci Marrone i S. Nicolini a partir de l'exemple de Lívia. F. Cenerini tracta un aspecte pintoresc de l'actitud de les dones de la casa imperial: el matrimoni de Messalina amb Gaius Sili, que oculta realment una conjuració contra Claudi. El model important de Júlia Augusta, filla de Titus i neboda de Domicià, és el tema triat per G.L. Gregori i E. Rosso per a llur aportació; el personatge és hàbilment utilitzat per la propaganda flàvia, que pretén així fer-ne una Lívia d'aquesta dinastia. Molt important és el tractament que fa C. Bruun de la figura de *Matidia minor*, germana de Sabina, la dona d'Adrià, que tingué una important rellevància en el regnat d'Antoní Pius.

El tercer i últim apartat reuneix els treballs de S. Priwitzer sobre *Faustina minor*, el paper dinàstic d'aquesta i la seva hipotètica responsabilitat respecte al caràcter de Còmode, que s'atribueix a una possible infidelitat que hauria produït el naixement del tirà. L'estudi del panegíric de l'emperadriu Eusèbia del que després serà l'emperador Julià dóna tema a una interessant exposició d'A. Wieber sobre el paper de les dones de la casa imperial en l'antiguitat tardana, més enllà dels límits que el gènere literari imposa a l'autor. Dedicat a l'imperi romà d'Orient tot analitzant el paper d'Ariadna en els regnats de Zenó, de Lleó l'Isàuric i d'Anastasi, amb qui es casarà. Tanca el conjunt l'estudi conclusiu de T. Späth sobre les *Augustae* entre els conceptes moderns i la pràctica romana del poder, on senyala, amb bon criteri, que l'actuació de les *Augustae* es mou en un àmbit teòricament no institucional ni polític i dintre els paràmetres del comportament femení, però també amb intencions i motivacions pròpies. Tot aquest conjunt de fets determina que assoleixin una gran presència i influència en la societat de llur moment, trobant-hi una posició com ho intenten fer també les dones de les classes romanes més elevades.

Tenim a l'abast, doncs, un magnífic recull de treballs ben integrats que ens permeten caminar amb una mica més de llum en una

via de la qual queden encara molts milers de passos per recórrer.

Marc Mayer i Olivé

Péter KOVÁCS, Ádám SZABÓ (curr.), *Tituli Aquincenses*, vol. I, *Tituli operum publicorum et honorariū et sacri*, cura, ediderunt Péter Kovács et Ádám Szabó, Bence Fehér, Barnabás Lőrincz, Zsolt Mráv, Margit Németh, Budapest, Pytheas, 2009, 406 pp., ISBN: 978-963-9746-5

Péter KOVÁCS, Ádám SZABÓ (curr.), *Tituli Aquincenses*, vol. II, *Tituli sepulcrales et alii Budapestini reperti*, adiuvante Bence Fehér, ediderunt Lázló Borhy, Bence Fehér, Péter Kovács, Barnabás Lőrincz, Zsolt Mráv, Margit Németh, Ádám Szabó, Endre Tóth, Budapest, Pytheas, 2009, 452 pp. + un mapa, ISBN: 978-963-9746-5

Hem de donar la benvinguda a un *corpus* necessari i ben fet. Es tracta de les inscripcions romanes d'*Aquincum*, un dels conjunts més important del centre d'Europa i a hores d'ara un dels millor publicats. Dedicat a Géza Alföldy, que n'ha estat segurament un dels principals factors, els dos volums, elegantment redactats en un correcte llatí, constitueixen un dels referents a partir d'ara fonamentals de l'epigrafia hongaresa. Val a dir, a més, que el fet que els seus autors siguin joves i en plena activitat científica ens fa albirar un futur molt prometedor per als estudis epigràfics en aquella nació. Després de *CIL* III, de l'any 1902, sota el nom de Theodor Mommsen i de *Die römischen Inschriften Ungarns* i llur suplement, aquest volum representa una continuïtat i una renovació positives per als nostres estudis. L'esforç realitzat amb el suport de l'ОТКА, l'organisme hongarès d'ajut a les tasques de recerca científica, ha obtingut sens dubte un resultat de gran relleu. Cal felicitar els curadors per llur capacitat i els col·laboradors per la seva contribució de gran rigor i honestat científiques.

Seria impossible en aquestes pàgines de recollir totes les aportacions fonamentals i de detall compreses en aquests dos volums, que es presenten amb una gran cura editorial i amb una il·lustració fotogràfica d'una excepcional qualitat, la qual permet de manera

general fer les comprovacions de detall sense dificultats.

Hem de destacar ja des d'ara l'interès extraordinari que representa el fet que s'hagi intentat datar cadascuna de les inscripcions, la qual cosa passa sovint per alt en altres *corpora* d'aquest tipus.

El conjunt epigràfic publicat assoleix el número de 1.022 epígrafs, als quals se sumen 7 inscripcions reconegudes com a falses.

L'índex redactat, per Bence Fehér, Péter Kovács, Barnabás Lőrincz i Ádám Szabó, constitueix un instrument d'una utilitat indispensable per a qui vol utilitzar aquest recull fonamental per tal de conèixer l'epigrafia del *limes* danubià. Voldria destacar especialment els *indices* de *carmina* i gramatical a càrrec de B. Fehér, que va més enllà del que és comú en aquesta mena de publicacions i que ha de tenir un ressò que va més enllà dels estudis exclusivament epigràfics. El fet que els *tituli sacri* depassin els 450 exemples ens dona un índex real de la importància d'aquest *corpus* per a avaluar la religiositat romana de la zona i la irradiació dels diversos cultes. Les inscripcions referents a la casa imperial van des de Vespasià fins Maximí Daia i donen també una extraordinària mostra de la presència dels emperadors a la vida d'*Aquincum*. Voldríem, però, destacar com a element fonamental l'epigrafia referent a militars, que